

PRED KIME ĆE RATNIK POKLEKNUTI?

SANJA NIKČEVIĆ

Kad sam čula za Bakarićeva *Hasanagu*, prvo sam se naljutila. Po ženskoj liniji. Jedan od tako rijetkih glavnih ženskih likova, Hasanaginica, pretvorena je u mušku vizuru! Naravno da ta priča u sebi nosi i žensku i mušku vizuru - jednu u dvoru, drugu na bojištu. Naravno da je ratnikova vizura također dramski potentna, ali meni je, kao ženi, bila draža tužna ženska priča o čudnoj nepravdi koja je zadesila lijepu begovicu u kojoj se sukobljavaju i vriju i ljubav majke prema djeci, i strast žene prema muškarcu, i ponos begovice i obaveze prema rodu. Ratničkih priča ionako ima previše.

Zato dramu nisam pročitala kad je objavljena u knjizi *Malleus Maleficarum* (AGM, 1994. zajedno s dramama *Amerika*, *Amerika* i *Malj koji ubija*).¹ No, njezino uprizorenje (HNK u Zagrebu) nisam više mogla izbjeći. Pa sam ga vidjela, a zatim dramu pročitala. I shvatila... Sad, iz potrebe iskupljenja zbog prezira nepročitanoj drami, pišem ovaj tekst javno obznajući što o njoj mislim.

PRIČA NARODNE PJESME

“Da podsjetimo: nakon glasovite uvodne formule u obliku figure-antiteze s pitanjem ‘Što se bijeli u gori zelenoj’, jesu li snijazi ili labudovi i s odgovorom koji odriče i prvo i drugo i utvrđuje da se ono bijeli ‘šator age Asanage’ - započinje priča o agi koji boluje pod šatorom od dobivenih rana. Obišle su ga majka i sestra, no ljuba nije mogla zbog stida. Aga joj zbog toga poručuje neka ga ne čeka u njegovu dvoru. U času kad misli da joj se muž vratio, Asanagica potrči da se baci kroz prozor - no bio je došao samo njezin brat, beg Pintorović. Brat je donio “knjigu oprošćenja” kojom muž otpušta Asanagicu. Nakon dirljivog oprostaja s djecom vodi je brat natrag u roditeljski dom. Nju isprosi imotski kadija usprkos Asanaginičinoj molbi bratu da je više nikome ne daje. Kad svatovi prolaze mimo aginih dvora sve petero djece izade

pred majku, koja im dijeli darove. U tom času pozove Asanaga djecu da se vrate ‘Hote amo sirotice moje/kad se neće smilovati na vas/majka vaša srca arđaskoga’ Čuvši to Asanaginica se sruši mrtva ‘od žalosti gledajući sirota.’”

Tako Maja Bošković Stulli, u *Povijesti hrvatske književnosti*, (Mladost/Liber, Zagreb, 1978, Knjiga 1, str 249-250) prepričava sadržaj *Žalosne pjesance plemenite Asanaginice* kako ju je zapisao opat Fortis u 18. stoljeću u knjizi *Putovanja po Dalmaciji* (1774) opisujući pjesme i običaje “divljih no plemenitih i nepokvarenih Morlaka”, a koje je skupljao po Dalmaciji i dalmatinskoj Zagori. Po objavljivanju, pjesmu su preveli na sve evropske jezike i to imena poput Goethea, Scotta, Merimea, Puškina itd.

RATNIK KOJI JE PREŽIVIO SVOJU SMRT ILI RANE KOJE NE KRVARE

Kolikogod meni bio drag lik Hasanaginice, činjenica je da prema pjesmi Bakarićeve inspiracije, događaje u drami pokreće Hasanaga - potpuno nelogično uništavajući ono što najviše voli - vlastitu obitelj. Protjerujući ženu, ne samo da je ponižava (protjeruje ju iz doma na pravdi Boga) i ranjava (oduzimajući joj ono što ona voli - i sebe i djecu), nego lišava svoje petero djece majke, a sebe sama žene koju je volio do ludila. Razlog tome, njezino nedolaženje pod njegov šator dok je ležao u ranama pored grada nakon što se vratio iz boja, nekako je nelogičan za tako strašnu kaznu.

Bakarić zato pokušava odgovoriti na ključno pitanje na koje narodna pjesma ne odgovara. A ne odgovara ni u nas najpoznatija dramska obrada priče - *Hasanaginica* Milana Ogrizovića koja je priču gotovo doslovno slijedila. Kakvu je to ranu zadobio strašni aga u svom posljednjem boju? Time je promijenio vizuru priče i u središte drame stavio, ne Hasanaginičinu bol i patnju, kao pjesma i Ogrizović, nego ranu i muku Hasanage te njegovo traženje lijeka.

¹ Svi citati u tekstu se odnose na ovo izdanje drame.

Bakarić vjeruje da, kad sjedi u šatoru ponad grada, Hasanaga nije fizički ranjen. Logično bi bilo da ranjen čovjek dođe svojem dvoru, da ga njeguju u kući. I to u kući u kojoj ga svi vole. I on voli njih. I ranjena zvijer dolazi u svoj log vidati rane pa tako i čovjek. No Hasanaga ne dolazi. Ne dolazi iako je pobjednik, suzbio je pobunu kršćanske raje i kao takav bi se trebao radosno vratiti. Nema sramote na njemu da se skriva. Ipak ne dolazi.

Hasanaga nije ranjen fizički nego psihički. Hasanaga je ratnik koji je pukao. Suzbio je bunu, pobio 2000 ljudi - žena, djece... i - pukao. Za razliku od narodne pjesme koja je prikazivala samo događaje u dvorima, Hasanaga se otvara scenom koja se zbiva "u gori zelenoj" pred šatorom age, razgovorom fra Lovre i Hasanage, ukazujući na osnovni problem iz usta samog age u prvoj sceni:

AGA: Ima rana i rana. Ne mora svaka biti krvava. (str. 244)

Majka Mejra, zbunjena ponašanjem svog sina, njegovim nedolaskom, okrutnom porukom ženi, dolazi običi sina i raspituje se kod fra Lovre, kojeg je zatekla u razgovoru s Hasanagom, što se dogodilo:

MEJRA: Je li mu se što dogodilo dok ste vojevali?

LOVRO: Smrt majko, smrt mu se dogodila, ako je ikakav događaj.

MEJRA: Sa smrću on druguje otkako živi, moralo je biti još nešto.

AGA: Ostavi ga, majko. Ta nisam umro da se tako raspituješ za mene.

MEJRA: Dat će bog da nisi, dat će bog. (str. 245)

Time završava prvi prizor, a mi svi znamo da je na smrti. Ili je već umro.

IZGUBLJENA DUŠA

ILI PITANJA BEZ ODGOVORA

Zašto Hasanaga razgovara baš s fra Lovrom u prvom prizoru drame i poslije nekoliko puta? S fra Lovrom kojeg drži u lancima u tamnici i kojeg je mučio po svim pravilima svog zanata da dozna s kime je sve dogovarao bunu. Zašto se Hasanaga otvara baš kršćanskom fratru, s njime dijeli svoje sumnje? Zato što jedino s njim može govoriti. Fra Lovro je vođa pobune i jedini preživjeli. Tehnički preživjeli, iako je Lovro zapravo već mrtav.

AGA (*Lovri*): (...) Ne mogu te osloboditi. To nije u mojoj moći. Ti si sam sebe osudio na smrt i za mene si nedohvatljiv. (...) (str. 240)

Fra Lovro je poveo bunu, u njegovoj ruci leži snaga vođe pa se tako Hasanaga ne otvara pred slabijim, nego sličnim,

samo s druge strane. Važna je i činjenica da je fra Lovro iz druge vjere. Hasanaga je velik junak, vođa i on ne može svoje sumnje i svoju bol, svoju izgublenu dušu pokazivati bilo kome od svojih, ne može čak ni predstavniku svoga boga. Jer je on boga izgubio. A fra Lovro je svoju vjeru uspio sačuvati unatoč svemu. Zato Hasanaga postavlja Lovri neobična pitanja i pokušava kroz njegovu vjeru pronaći svoje odgovore jer mu se čini da je upravo Lovrina vjera razlog njegova mira unatoč porazu.

AGA: (...) Ti si miran, tebe ne muče pitanja. Poveo si onu svoju bijednu raju protiv sultana, popalili ste cijelu krajinu, razorili gradove, pobili mi vojsku, zamalo ubili i mene - a sve to iz tog tvoga mira, za ništa. (str. 235)

Hasanaga traži svoju dušu, traži boga, traži smisao - koje je nakon ove bune potpuno izgubio. Pa se kod fra Lovre raspituje o Kristu:

AGA: A ti... ljudi za koje je on umro... jesu li bili vrijedni toga? Te smrti. Pitam te, jesu li...

LOVRO: On to nije pitao.

AGA: Nije on. Ja pitam.

LOVRO: Nije moje da prosuđujem božja djela.

AGA: Ako nije tvoje - čije je? Radi se o tebi, o nama, o ljudima - A sad, eto, odjednom nije naše da pitamo. Čije je onda?

LOVRO: Božje.

AGA: A ti?

LOVRO: Što ja?

AGA: Što si ti? Tko si ti?

LOVRO: Ja sam... (prekine se)

AGA: Ti si sluga božji.

LOVRO: Sluga. Da.

AGA: Koji nema prava na pitanja?

AGA: Ja sam sluga božji.

AGA: I gotovo. (*stanika*) Time se uvijek sve završava. Tu je zid koji ne možeš prijeći. Privezan si uz to drvo kao pas, ali nisi pas, više si od toga. Sluga. Sluga božji. On je za tebe dao svoj život i ti to priznajesh, time je jednom zauvijek zatvoren horizont u kojem se krećeš.

LOVRO: Život vječni...

AGA (*žestoko*): Mi govorimo o životu prolaznom, o ovome sad, koji živimo. Ti si vezan, ja sam vezan, na zemlji smo, među zvijerima, tebe će ubiti danas, mene sutra... mi to ne želimo, odupiremo se tome. Kako je moguće biti sluga u životu koji nije vječan, koji je nas tao i potrajat će koliko treba da se udari dlanom o dlan?

LOVRO: Nas čeka iskupljenje.

AGA: Nas čeka smrt. (str. 234)

Lovro osjeća i vidi koliko je velik Hasanagin bezdan. Ali odgovora nema:

AGA: Ima li onih koji odbijaju njegovu žrtvu? Koji ne žele prihvatiti da tko umre za njih?

(...)

LOVRO: Pravi kršćani...

AGA: Ja govorim o ljudima! O tebi i meni! O nama! Čovjek se nije rodio kao pravi kršćanin, pravi musliman. Rodio se prije svega i samo kao čovjek, a kao ljudi... mogu li to neki... mogu li odbiti?

LOVRO: Što tebe muči, aga?

AGA: Ima li takvih? Smije li biti takvih?

LOVRO: Ima.

(...)

AGA: Ti priznaješ. Mirno priznaješ.

LOVRO: Priznajem! Ali to i nisu ljudi, oni su u rukama samog sotone. S njima mi ništa nemamo, oni su se sami osudili. To su otpadnici.

AGA: Od čega čovjek može otpasti?

LOVRO: To su otpadnici od vjere.

AGA: Može li čovjek otpasti od čovjeka, od sebe sama?

LOVRO (*Križa se*): Bože, sačuvaj me. U ovoga je čovjeka ušao sam sotona.

AGA: Znači, tvoja je vjera čvrsta?

LOVRO: Vjera je vjera, ili je nema, a tada...

AGA: Tada?

LOVRO: Tad nema ni čovjeka.

AGA: Pa što je čovjek? Što je?

LOVRO: Ti kao da si poludio aga, toliko pitanja navire iz tebe! Jesi li ti ovo izumio novi način da nas ubijaš? Nije li ti dosta što si jači na maču, što nam tijela satireš, nego hoćeš i dušu da nam uzmeš. Ne mogu ja, aga, više odgo varati na tvoja pitanja. Ne mogu. Previše ih je. I preteška su. (str. 239)

Lovrina vjera ne može pomoći Hasanagi da pronađe svoju. Ničija vjera ne može pomoći drugom da pronađe svoj smisao. I to fra Lovro vidi. I da mu ne može pomoći ni Alah ni Krist. On tek s naporom čuva svoju vjeru:

LOVRO: Ja ti ne mogu odgovoriti zašto... zašto sve to. Valjda smo prokleti, svi mi, i ti, i ja, i oni tvoji i ovi moji. Ubij me, aga, molim te, ali ne muči me više. Ja vidim da je tebe ova naša buna uzbunila više nego obično, i ne znam zašto. Neka nam bog pomogne, i vama i nama. Neka nas spasi iz ovog jada, ali ja ne znam i ne mogu ti odgovoriti ni na jedno pitanje. Znam samo jedno... budeš li me dalje pitao - ubit ćeš me time. To znam. Ne uzimaj mi vjere, aga. (str. 236)

ŽENA KAO SPAS ILI VAPAJ ZA LJUBAVI

Nakon što Lovro zavapi za milost jer su mu pitanja preteška, aga će reći:

AGA: Da. da. (*Stanka. Smiruje se.*) Ne možeš. (*Stanka*) Naravno. A i nisi ti kriv što ja... što ja... (*Stanka*) Ja možda tražim ljubav, a ti to ne vidiš. (str. 236)

Hasanaga tako traži ljubav, traži oprost ali je ne dobiva.

Ljubav majke mu je pomagala kad je bolovao od straha.

MEJRA: Srce mu je prepuklo, beže.

BEG: A zar mora onda i drugima pucati.

MEJRA: Njemu treba ljubavi, beže. Od mržnje će poludjeti. (str. 257.)

Možda mu ovaj put više nije bila dovoljna ljubav majke pa je pomislio da je spas u ljubavi žene Ljube. Možda bi ga ona mogla oživjeti. Ponadao se da će osjetiti i doći sama spasiti ga. Kad je shvatio da je nema, shvatio je da je umro. Ona je ona pred kojom također može pokleknuti. Ali ne dolazi. On u ludilu ili shvaćajući da pomoći nema zapovijedi da ga ne čeka.

AGA: I nije mi bilo uzvraćeno! Nije mi bilo uzvraćeno. (*Stanka. Smeteno gleda oko sebe.*) Za njih, za sve njih, za nju, jedinu moju ja sam davao svoj život, jedino što imam. Sjekli su me, na koplja i noževe nagonili, a ona... Nije osjetila. Nije razumjela. Nije shvatila da njezin život i moj život stoje u mome maču, u mome srcu koje mi razdire grlo udarajući u njemu uplašeno i zalosno i bijedno. Kroz noć je morala, kroz vatru do mene doći. Ništa je nije smjelo zaustaviti. Huso!

HUSEIN: Evo me aga.

AGA: Hajde, dovedi je. Oprostiti ću joj. Dovedi je amo.

HUSEIN: Koga da dovedem?

AGA: Nju... Ljubu moju! (str. 253).

LUDI POTEZI

ILI KAKO DA UMRE MRTAV RATNIK

Hasanaga je umro. Ali je još živ. I kao takav sije smrt. Do sada je sijao smrt samo za neprijatelje, ali nakon što je umro opasan je i svojim. Zato Hasanga sjedi na planini pored grada i ne silazi, kao što ni zvižer, kad je opasna za svoj log neće ući u njega pa makar i umrla zbog toga. Zato tjera svoju voljenu ženu od sebe.

Može odluka o protjerivanju voljene žene biti ludost pomračena mozga, ali može biti i pokušaj zaštite. Kad umre, Hasanaga počinje donositi odluke samoubilačke ali i zaštitničke prema drugima. Jer Hasanaga u Bakarića nije zao, on je pukao. Odbacuje ženu iako time kažnjava sebe. Zna da je mrtav i želi da Ljuba ode. Želi je spasiti, otpušta je da ne umre s njim. Daje joj knjigu otpusta, vraća miraz, potpisuje njezinu udaju za drugog. Pri tome pati. I on i ona. Naravno da je okrutno i nelogično (jer na kraju nitko nije

Iva Marjanović kao majka Mejra i Mladen Vulić kao beg Pintorović - dvije obitelji razdvojene nerazumno odlukom.

zaštićen od smrti) ali mrtav čovjek ne funkcioniše po logici živoga. Naročito veliki mrtvi čovjek koji je u smrti shvatio da i nema neke veličine.

Zato, nakon što mu Kadija otkriva da ga žena i dalje voli iako je već pristala poći za drugoga, kaže:

AGA (*nakon duge stanke*): Budi joj dobar, kadija, budi joj dobar. (str. 309)

Reći će dvadesetostoljetni ljudi - ali zašto se čovjek lijepo ne ubije nego maltretira sve oko sebe? Zato jer je veliki ratnik i ne smije se ubiti. To je sramota. Uz to, on je hrabar, a hrabri se ne ubijaju. Hrabri pogibaju. Hrabri ginu. Veliki junak koji je sve mogao, ne smije se ubiti. Jer će ostati zapamćen po tome da se ubio. Sve će se narodne pjesme o njegovim junaštvima zaboraviti, ostat će zapamćena samo činjenica da se kukavički ubio jer mu je bilo žao raje. Jer se umorio. Jer je oslabio. Hasanaga je iz vremena junakâ i narodne pjesme kad je postojao kôd junaka. Hasanagina sramotna smrt uništila bi i njegovo petero djece. U društvu u kojem žive.

Ali on je mrtav. Zato izaziva mladog bega Pintorovića, brata Ljubinog, kojeg je uvrijedio time što mu je otjerao sestru ni krivu ni dužnu. Izaziva ga jer mu netko treba

pomoći da umre. A mladi je Beg ljut:

BEG: Ja bih njega... ja bih njega da mogu... ubio. (str. 256)

No, u toj ljutnji ima i ljubomore na veliku Hasanaginu slavu jer odgovara Hasanaginoj majci koja pokušava smiriti mladog čovjeka i izmoliti od njega oprost i razumijevanje za svog sina:

BEG: Nema se što tu razumjeti. Poludio je. Poklao je narod dolje po Kotarima i vratio se ovamo kao da je nebo osvojio. Svijet mu je postao premalen. Sve bi pod svoje skute. On nas brani, pa bi eto i da vlada nad nama. Poludio, kažem ti. Nahvalio se svojim junaštvom toliko da je već teško i slušati. Da nije njega ne bi ni nas bilo, nikoga ne bi bilo. On je izvor svega života. Hoće da mu svijetce palimo, malo mu je sunce nebesko, htio bi i od boga da bude veći. Nemaš ti više sina majko. To je zlotvor, zvijer. Nečovjek, eto! (str 257)

Aga to nije mogao čuti, ali zna. I izaziva Bega. Pustio ga je čekati na dvorištu, preplašio ga je svojim dolaskom (uletio je na konju) i, zato, nakon što mu Aga da otpusno pismo za Hasanaginicu (da se može ponovo udati) Beg će:

BEG: (*Uzme pismo i spremi ga. Mrko*): Hoćemo li se potući?
AGA: Zašto da se tućemo?

BEG: Volio bih te ubiti.

AGA: Premlad si za to.

BEG: A ti - prestar?

AGA: Da ti je bilo do boja krenuo bi sa mnom protiv raje.

BEG: Izazivaš!

AGA: Nitko ti nije branio.

BEG: Ja sam jedina muška glava u kući. Takvima i vezir brani da ginu.

AGA: Dobar neki vezir.

BEG (*odstupi*): Ubit ću te!

AGA: De, ako smiješ.

BEG (*stišano*): Ubit ću te!

AGA: Junak.

BEG: Da ti nisam u kući i da me ne veže pravilo...

AGA: Pun si pravila, kao knjiga slova.

BEG (*kroz grč*): Vidjet ćemo se, aga, kad dođe vrijeme.

AGA: Ako se sunce ne pomrači.

BEG: Sluge! (*Beg polako izađe.*)

AGA: (*izgubljeno stoji*). (str. 266)

Nakon tog susreta s agom i mladi beg shvaća da stvari nisu onakve kakve su se njemu činile pa kad ga sestra upita za agu:

LJUBA: Kakav je?
odgovara

BEG (*nakon stanke*): On je ... on je takav... kao da bi najvolio biti ubijen. (str. 269)

Nakon mladog bega Pintorovića u agine dvore dolazi Imotski kadija, čovjek koji uzima Hasanaginicu za ženu jer ju je cijeli život volio i ne smeta mu što je bila tuđa. Kadija dolazi službeno, noseći pohvalu vezira u otvorenom pismu, a aga ga ne izaziva na isti način. Jer zna da Kadija neće prihvatiti izazov sukoba, Kadija dolazi nenaoružan.

KADIJA: Ako je tebi do sukoba, meni nije.

AGA: Evala! Čestitam! To je već hrabrost.

KADIJA: Kakva hrabrost?

AGA: Priznati da ne želiš sukob. To je hrabrost. (...)

KADIJA: Ja znam kako bi završilo.

AGA: Ma nemoj, a kako.

KADIJA: Ti bi mene ubio kao psa.

AGA (*nasmije se*): Vidovito! Nema što! A zar se ti ne bi mogao oduprijeti? Čovjek ipak nije pas.

KADIJA: I kad bih se odupro bilo bi isto. Meni nije stalo do toga da nekome pokazujem svoju hrabrost (str. 296)

No za Kadiju aga ima nešto drugo. Nakon što je dokazao vezu fra Lovre i Kadije u ustanku (odnosno da se fra Lovro dolazio savjetovati s Kadijom a ovaj ga je upućivao na mirna rješenja), Hasanaga pušta fratru. Možda tu i ima divljenja što je fratar uspio zadržati svoju cjelovitost i vjeru unatoč mucu i nije pukao. Ali ponajviše je to

potez vlastitog smouništenja. Svjesnog. Jer zna da će stradati zbog toga. A znaju i prisutni svjedoci.

KADIJA: Stradat ćeš, aga. (str. 307)

ili

LOVRO: Ubit će te zbog ovoga, aga. (str. 309)

Hasanaga zna da Kadija, kao predstavnik pravne države, zakona koji pokušava na miran način urediti život među ljudima, mora o tome izvijestiti. Zna i da će se to pročitati. I da će kazna za puštanje vođe pobunjenika, pa još fratru, izazvati kaznu. Ona doista stiže u liku vezirova glasnika s komadom svilene uzice kojim se skraćuje život. Ali to su časne smrti u kodu onog vremena.

GLASNIK: Donosim ti smrt. (*Izvadi svilenu uzicu, razmota je i zamahne njome.*) Ovo ti vezir šalje bez posrednika. Za ovo nitko ne zna, osim njega i ja, nas dvojice. Pohvaljen si, junak, takav ćeš i ostati, a ovo... ovo je ljuta guja tvoje gluposti. (*Pružā mu uzicu.*) (str. 323)

U trenutku kad je Hasanaga želi uzeti, nailaze svatovi Ljube i Imotskog kadije jer Ljuba želi još jednom vidjeti djecu. I kad umre Ljuba, prepukla srca, aga će pred svima prihvatiti uzicu. I svi će znati što je to.

ŠTO SE DOGODILO

ILI PARABOLA POBUNJENOG KRISTA

LJUBA: On pobijedi, Mehmede. On prvo pobijedi sebe, svlada sebe, umiri dušu, pobijedi bolest, strah... i izađe među ljude kao da ničega nije bilo. Do ovoga puta... do ove zadnje bune. Sada se nešto zbililo, ja ne znam što, a možda ni on ne zna... Samo više ništa nije bilo kao što je bilo. Ništa više. Možda je smrt prevladala. (str. 277)

Tako govori Ljuba o Hasanaginom strahu i snazi da pobijedi sebe. Zašto je Hasanaga puknuo nakon svih bitaka koje je preživio? Nakon svih strahova koje je pobijedio. Mrtav je jer ga je ugušila krv koju je prolio. Iako je ubijao slušajući naredbe. Zgadio mu se kôd po kojem živi. A čak će i kadija, kao najveći istinoljubac u priči, to reći da je ratnik čist ako ubija po naređenju:

KADIJA: On je čist.

BEG: Kako čist?

KADIJA: Njemu je zapovjeđeno.

BEG: Ne mora se svaka zapovijed poslušati.

KADIJA: Mora, beže, mora. Njegov je posao da sluša. (str. 286)

Ali Hasanaga više ne vjeruje u to. Počeo je sumnjati. U svoje poslanje, u svoju ispravnu ulogu vezirovog poslušnika. Hasanaga je u poziciji da iskupljuje grijehe svoje okoline jer je buna nastala zbog okrutnosti nad rajom. A

onda su poslali Hasangu da je uguši. On obavi svoj zadatak ali počinje razmišljati i sumnjati...

LOVRO: Možda smo mi pobijedili, iako smo izgubili. Eto čuda, čuda božjega! Ti si počeo sumnjati.

AGA: Kad i ti posumnjaš možda ćemo se nekako razumjeti. (str. 249)

Hasanaga je u Bakarićevoj verziji Krist...

AGA: (...) Piši! Stojim na nemirnoj granici, pribijen na križ svoje dužnosti, i krv svoju... prolijevam... jesi li napisao?

LOVRO: Lakše malo, aga.

AGA: Ne! Ne valja to! Briši! Uzmi drugi papir! Baci to! (str. 254)

...ali pobunjeni Krist, onaj koji odbija otkupiti grijehе svijeta jer taj svijet, ti grijesi to ne zaslužuju.

AGA: (...) Ja više nisam u vašoj igri. Gotovo je! Ovaj ovdje... (*pokazuje Lovru*)... ima svoga Krista, koji je umro za njega, koji je svoju nevinu krv prolio za njega, i on ga poštuje, priznaje mu rane, razumio je. Krist je njega iskupio. Iskupio! A vi? Što vi radite? Što radite sa mnom? Ja umirem za vas iz dana u dan, evo, već godinama, a kad obavim posao vi me bacite u kut, pljunete na mene, pohvalite me, nagradite ako treba, a onda ipak pljunete na mene. (str.307)

Ali baš zbog vjere na neki način Hasanaga osjeća da Lovro nije u njegovoj moći. Smrt, koju Hasanaga nosi u ruci, nema vlast nad čovjekom koji ima vjeru. Dok je ima. Ali gdje je bog dok narodi ginu i dižu ruku jedan na drugoga? Što znači naše mjesto i naša dužnost, kad smo svi u dužnosti, tko nam u ime dužnosti može oprostiti grijehе, i moramo li mi to prihvatiti...? Hasanaga više ne vjeruje da je istina samo jedna, i zato zove fra Lovru da sastavi izvješće za vezira:

AGA: A možda bi bilo zanimljivo čitati kak osi ti vidio to što se dogodilo. Ima li što misliš, ima li istina više lica?

LOVRO: Ne, nema.

(...)

AGA: Ali... i ako je jedna, pa neka je jedna... ali ako je gledaš s više strana, ti je gledaš s jedne strane, a ja s druge strane... Jedna je, slažem se s tobom! No možda će ipak imati razne obraze, više lica? Zgranut si. Tebi kao da je sve dato unaprijed, sve znaš. Šutiš? Nećeš? (str. 248)

Hasanaga više nema vjere, on sumnja i njega je smrt uhvatila u svoje ruke. *Mrijet češ sam kad u ideale svoje počneš sumnjati...*

PROBLEMI - RAZINA PATOSA I ŽENSKI LIKOVI

Ono što mi se čini problem u ovom doista dobro napisanom tekstu su dvije stvari.

Prvo je konstantna razina *patosa*. Likovi krenu s visoke razine *patosa* i na njoj ostaju do kraja, do smrti. Svi su dobri, razumni i plemeniti unatoč svojim sumnjama ili boli. I tako od početka do kraja uz jednu iznimku koja pokazuje da se taj *patos* mogao malo pomiješati s nižom razinom. Sedmi, posljednji prizor, onaj najtragičniji po događajima, Bakarić otvara komičnom scenom u kojoj sluga prepričava Hasanagi kako je stari svat dolazio na vrata i tražio da svatovi svrate kad budu prolazili. I tada postaje očito koliko je nedostajalo upravo takvih scena. Neka vrst komentara s niže razine ili naprosto komički intermecco koji pomaže da se podnese sva ona plemenita bol.

Konstantno visoku razinu patosa podnose *mitovi* ili *romanse* (ako ćemo po Fryeovoj terminologiji, što su modusi zapadnoevropske književnosti u kojima su likovi *nadljudska bića* ili ljudi koji su ljudima i prirodi nadređeni) ali se ta razina kroz spuštanje u modusu (*visokomimetskom* s junacima i *niskomimetskom* s likovima poput nas) morala miješati s ljudskom. Kao što je to Shakespeare radio - miješajući "uzvišene" fabule s "nižima" ili s komičkim intermecima. I Bakarić je to trebao učiniti jer danas vlada doba *ironijskog modusa*. Iako Bakarić piše neku vrstu između romanse i tragedije. Mi od početka znamo da je Hasanaga osuđen kao pravi tragički junak koji zbog svoje *hamartije* ili tragične krivnje ide prema konačnom padu.

Drugi problem su ženski likovi. Kao pasivni i slabi element priče, žene su glavni likovi melodramatske Ogrizovićeve verzije gdje suosjećanje izaziva njihova bol, gdje se pojavljuju djeca (k njih u Bakarića nema) i gdje su čak i pokretači radnje (Hasanaginu ljutnju izazovu majčine spletke).

U Bakarića su i žene na istoj razini patosa i one su stavljene u kategoriju junaka ali za to im nedostaje pozicija moći i znanje koje nemaju. One su tu da razumiju.

MEJRA. Najlakše je ubiti. Treba razumjeti. Čovjek i ubija onda kad ne razumije. (str. 256)

Ili:

LJUBA: Ne govori tako, majko. Možda mi njega nismo razumjele. (str 326)

A onaj tko razumije on i oprašta:

MEJRA: Mi smo već odavno oprostile, sve, mi žene, mi sve razumijemo i kad ne razumijemo. (str. 259)

Ili pokušava uspostaviti oprost među ljudima:

MEJRA: (...) (*Padne na koljena*) Ne znam što i ne znamkako... i zašto... ali molim... oprostite nam. Njemu, meni, nama. Oprostimo svi svima. Njemu oprostite zato što pati više od sviju nas. (...) (str. 258)

Žene su tu da ratnici plaču u njihovim krilima, da uz njihovu pomoć pobijede strah, da im obnove život, da ih tješe. I da bespogovorno slušaju sve, pa i najnelogičnije odluke.

Žene u drami zato su mi nekako isuviše nadljudske, a premalo životne. Kao što razini *patosa* nedostaju komički prizori tako i njima, za današnju scenu, nedostaje ljudska razina koja podrazumijeva i nerazumijevanje i patnju.

KONTEKST VREMENA

ILI ŠTO JE NAMA DANAS HASANAGA

Fascinantan je utjecaj konteksta vremena na dramu - odjednom iste riječi zazvuče drugačije sa scene kad se svijest onih koji ih slušaju prelomi kroz aktualne događaje. Hasanaga je, zahvaljujući tužnoj sudbini njegove žene, postao arhetip ratnika. U priči danas manje nam je važno što je on Musliman. Barem meni. Nikada mi nije bila to priča o konkretnim Muslimanima nego o jednom vremenu ratničkog kôda, sukobu dvaju naroda i vjera od kojih je jedan vladao drugim. Ali kao priča iz prošlosti, u razini Freyevе *romanse* koja prikazuje likove iz legendi. I sama narodna pjesma otišla je u Europu kao priča "Morlaka" koji su bili dovoljno egzotični i gotovo nestvarni. I kao takva je ostala. Narodna pjesma, zamotana u oblake romanse. Pa će zato Ogrizović u svojoj *Hasanaginici* napisati da je doba događanja "hrvatska narodna pjesma" (prema trećem izdanju te drame u Hrvatskoj kazališnoj biblioteci Kugli, Zagreb, nisam pronašla godinu izdanja), a ne neko povijesno vrijeme vladavine Turaka u Bosni. Bakarić, nema naznaku vremena jer je njegovo vrijeme sve-vremeno. Onda i sad. Jučer i sutra. I danas.

Kao i svaka priča iz prošlosti i za ovu je puno važnije da govori nešto o nama danas, o čitatelju u trenutku čitanja, nego o predstavnicima naroda koji se u njoj spominje. Tko danas misli da je Hamlet priča o današnjim Dancima? I da je ružno što se Danci kra-

ljevskeg roda prikazuju kao bratoubojice?

Kad je drama napisana (prvotisk u časopisu "Dubrovnik" 1/1991), slutila je vrijeme koje dolazi, u kojem će ljudi nanositi bol jedni drugima a neće moći izaći iz zadanog obrasca koji se na ovim prostorima krvavo ponavlja.

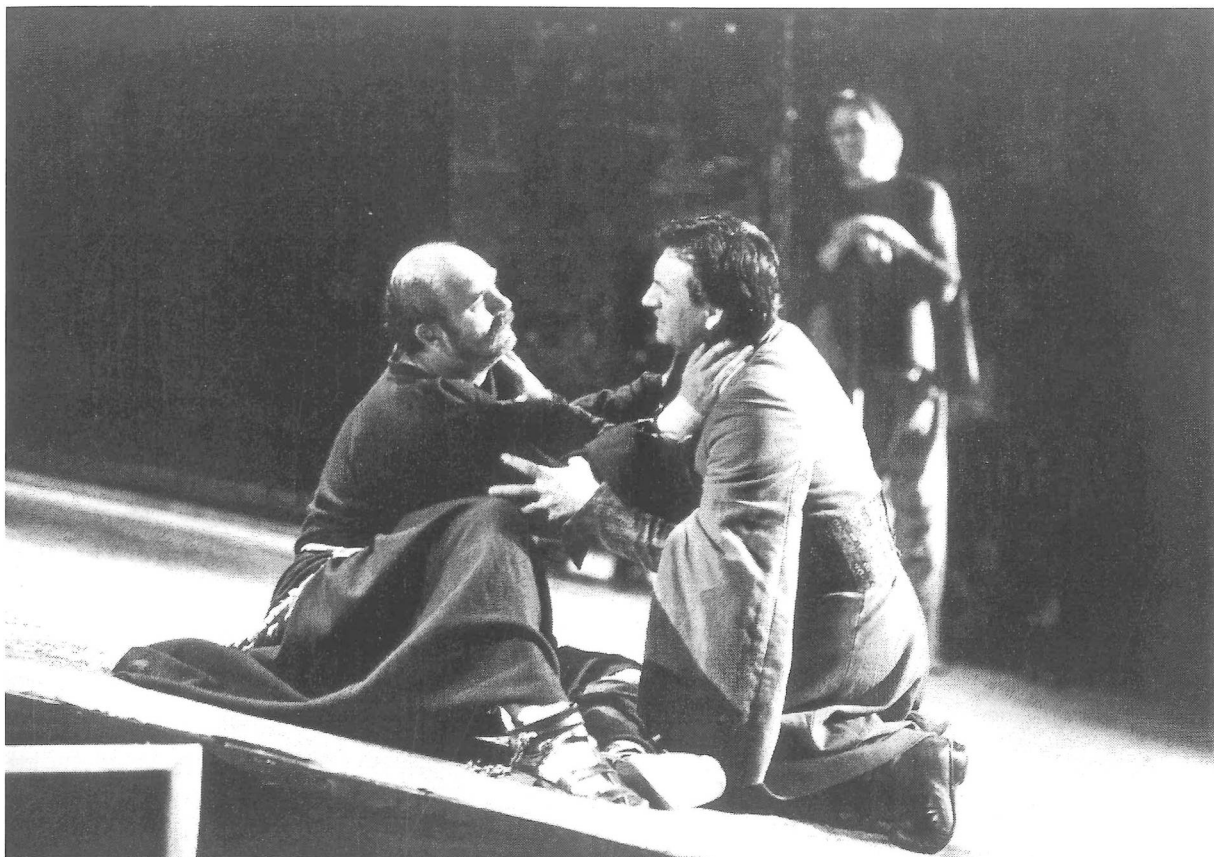
LOVRO: (...) Valjda smo prokleti, svi mi, i ti, i ja, i oni tvoji i ovi moji. (...) (str. 236)

Nedostaje riječ, otvoreno srce da se nešto promijeni. Ali ne može se - uloge su podijeljene. Zato se u drami najčešće traži ljubav i oprost, kao mogući spas od povijesti i vlasti.

Kad je napisana, drama je mogla zvučati kao opomena. Ali u vrijeme zagrebačke praizvedbe imala je već drugačiji kontekst. Imala je konkretan rat iza nas. Zazvučala je subverzivno prema našoj vlastitoj stvarnosti. Zato je i predstava stilizirala to muslimanstvo na simbol, na asocijaciju. Na jedno ture, na jedna vrata, tek je naznaka prostora. U sceni, u kostimima. Moglo se to dogoditi i negdje drugdje a ne u Bosni. U legendi, u nekim bitkama *Rata zvijezda*. Ali je vrlo jasno (kostim glume) tko je ratnik, tko sluga, tko kadija.

Ovako kako je napisana, bez folklornog (za razliku od Ogrizovića koji svoju dramu piše upotrebljavajući jezik i citate narodne pjesme, Bakarić koristi suvremeni, tek malo "povišeni" jezik) i nacionalnog ozračja, definitivno nije priča o Muslimanima, nego o nama. Njezina aktualnost nije u tome što se je u jednom trenutku doista ponovio hrvatsko-muslimanski sukob na istom prostoru. Njezina je aktualnost u tome što je progovorila o mukama naših vlastitih ratnika koji su "morali gaziti krv", ratnika koji više nisu imali snage nositi Kristov križ. Pa su puknuli. Zbog previše krvi, zbog previše jada koje su vidjeli. Zbog sumnje u jednoznačnost istine. Tko zna zbog čega. Ni Bakarić ne daje odgovore. Samo konstatira. Meni kao ženi koja to nije proživjela teško je reći. Ali mogu osjetiti. I mogu prepoznati naše ratnike. Nije tako zvučalo kad je napisana. Vrijeme je pokazalo da tako zvuči.

AGA: Ali vi ste prvi krenuli. Vas je gonila želja za osvetom, bili ste okrutni kao zvijeri, a mi smo se branili. Naše su pozicije bile različite, razumiješ li?

Fra Lovro (Ivan Brkić) i Imotski kadija (Zijad Gračić) u zagrljaju nemogućnosti pronalazjenja mirnog rješenja.

Kao čovjek čovjeka, ja tebe sada pitam... ja pitam je li vrijedilo to što smo mi branili a vi napadali. Je li vrijedilo tolikih žrtava. Kao osvetnik ti ne priznaješ žrtve? (str. 249)

To govori Hasanaga Lovri i pri tome ne zvuči kao mogući povijesni Hasanaga, pa ni Hasanaga iz pjesme jer je on bio osvajač u Bosanskoj zemlji. Tako nije raja njega napadala nego je branila svoje u pobuni protiv Turaka. Ali tom replikom sa scene zagrebačkog HNK

progovara današnji Hrvat koji je branio svoje i zbog toga prošao Kalvariju, okusio krv, pukao, izgubio dušu...

To je i priča o ratnicima koje su veziri maknuli kad im više nisu bili pouzdani. Zbog krvi koja ih progoni, jer su posumnjali, jer su izgubili vjeru, jer su odbačeni nakon što su obavili svoje i postali nepotrebni veziru. Ali ih sve čujem u replikama ove drame i zato danas Hasanaga govori subverzivno o hrvatskoj stvarnosti.

(...) Sabirući "ratnikovu tragičnu priču" u vizualno i efektne slike, što ih je osmislio scenograf Zlatko Kauzlarić Atač, redatelj Marin Carić istodobno iscrtava okvir vanjskog svijeta i dramu samoće slavnog Hasanage. Ta se dva segmenta povezuju u cjelinu koja, kroz osobna i povijesna suočenja, govori o trošku, govorom razmaka, tišina i dvojakih odnosa. "Svijet mu je postao premalen", reći će majka Hasanagina predskazujući nemogućnost svoga sina da se snađe u takvom svijetu. I upravo tu nemoć snalaska Marin Carić sugestivno predočava s ansamblom Drame zagrebačkoga Hrvatskog narodnog kazališta.

(...) Glumom koja se nastoji osloboditi velikih gesta i patetičnih prizvuka većina ansambla našeg središnjeg nacionalnog kazališta priklonila se Carićevoj scenskoj jednostavnosti u iščitavanju unutarnjih drama Bakarićevih gubitnika. Dragan Despot dojmljivo je predstavio osamljenost ratnika, u otklonu, prepušten unutarnjim glasovima. Tragedija njegova Hasanage očita je i razumljiva gledateljima, izvedena iz vlastitog suočenja s (ne)mogućnostima, iz potrebe da na mjestu odgovora Despot postavi pitanje.

(...) Grupa Zli bubnjari izvrsno se uklopila u redateljsku ideju naglašavanja tragičnih izvoda, a na tom tragu Igor Savin osmislio je glazbu, a Mirjana Zagorec kostime. Bez pretenzija spektakularnih izvedbi, predstavom koja će svojom aktualnošću i vizualnom atraktivnošću zasigurno osvojiti publiku, Drama Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu započela je sezonu.

**Dubravka Vrgoč, "Vjesnik",
11. listopada 1999.**

Suvremeni tumači Aristotelove poetike nisu se još uspjeli složiti oko točnog značenja riječi *hamartia*. No, sve varijante njezina prijevoda - krivnja, pogreška i zabluda - mogu se prepoznati kao mogući početni impuls tragičnog pada što će ga doživjeti naslovni junak Hasanage Tomislava Bakarića. Iz pogreške se, doduše,

ne može pobiti 2000 ljudi, no može iz zablude, iz uvjerenja da se taj pokolj vrši u ime slobode: svoje i svog plemena, naroda, vjere. Hasanaga jedino griješi kada iz doma protjeruje svoju odanu Ljubu, no griješe i svi oko njega, prebacujući mu, bez iznimke, osjećaj krivnje koji ih svih u podsvijesti tišti, a izravno ga se usuduje iskazati samo imotski Kadija. Niz pojedinačnih, tragičnih ritmova postaje u toj drami antičke uzvišenosti samo reflekt tragičnog ritma vremena i prostora, osuđenog da bude raskrižje vjera i civilizacija.

(...) Postavljajući tu dramu vapaja za razumom i tolerancijom u zagrebačkom HNK, redatelj Marin Carić odredio ju je okvirima mitskog i sjevremenskog. Eksplicitno je to izraženo u dojmljivoj scenografiji Zlatka Kauzlarića Atača, što je korištenjem velike kosine i rund-pozornice prostor obilježila monumentalnim znakovitostima: divovskim vratima Hasanagine kule i kamenim simbolima što se ucrtavaju u sliku neba - križem, turbeima i stečkom. Mitskom ozračju pridonosili su i Zli bubnjari kao vjesnici zle kobi što su se pojavljivali između prizora, naglašavajući udes i dajući cijeloj predstavi naboj kataričnog rituala u kojemu, ipak, ničija žrtva (koliko god Bakarićev Hasanaga za tim vapio) neće biti zalogom kolektivnog iskupljenja. Tradicionalnim motivima prožeta glazba Igora Savina u svim je ostalim segmentima težila k podcrtavanju prizora i pojačavanju atmosfere, a kostimi Mirjane Zagorec kao da su se svojom opernom urednošću svjesno kontrapunktirali "mraku i čemeru" iz kojih, oni koji su ih nosili, izlaze.

Sve nijanse Bakarićeva teksta u Carićevoj su režiji decentno i suptilno izbile na površinu, ponajprije kao odraz unutarnjih turbulencija individue. Carićeva je predstava, naime, drama pojedinca što poražen ili uzvišen, svejedno, ostaje nedorečen i užasnut pred intenzitetom boli i količinom patnji što ih je doživio ili sam prouzročio. Otuda inzistiranje na praznini i divovskim dimenzijama okoliša u kojima se čovjek smanjuje na veličinu svoga čina, a dodir, ako nije izljev

straha ili agresije, gotovo sasvim nestaje. Napete stanke i namjerne aritmije u igri, povremeno ekvilibriranje na rubu patetičnog iskaza, minuciozno psihološko stanje svakog prizora i bespriječna doradenost cjeline, doveli su tu predstavu do one točke napetosti i uzvišenosti na kojoj se, valjda, mogu reaktivirati i neki receptivni atavizmi.

*Hrvoje Ivanković, "Slobodna Dalmacija,
11. listopada 1999.*

Dragan Despot, nosilac naslovne uloge, upravo je blistavo iskoristio sve prigode teksta i vrsnog redatelja Marina Carića. Njegov je Hasanaga uvjerljiv, on je doista čovjek koji je prvo sebe svladao da bi mogao svladati druge. Njegov put u propast namjeran je, izazvan umorom od tolikih smrti. Umjesto široke geste, izabrao je ispravan put zgušnjavanja intenziteta, igru šaptom, ekspresivnu mimiku lica, kose zabačene unazad. Mladen Vulić, kao Pintorović-Beg pojavljuje se i afirmira kao izvrstan glumac širokog raspona mogućnosti. On izvrsno i potresno brani boje i čežnje neostvarenog ratnika. "Muškarci se kite oružjem, a zapravo su ustrašeni dječaci", kaže jedna od žena u komadu. Zapravo se čini kako žene ovdje čine protutežu muškom principu vladanja svijetom. I Iva Marjanović kao Hasanagina majka, vrlo topla i jednostavno napravljena uloga, i Mirta Zečević kao samozatajna i utegnuta lijepa Hasanaginica, o čijoj sudbini drugi odlučuju, zapravo se bune protiv svijeta racionalnog u kojem nema mjesta za ljubav. A upravo ljubav je Hasanagina neispunjena, ali jasno iskazana čežnja. Ivan Brkić, stasom i glumom idealan fra Lovro, koji ostaje uz svoj narod i onda kada ovaj kreće u ponor, Zijad Gračić, meki i tihi imotski kadija svjestan "da samo jedan narod dviju vjera", Dušan Gojić, Darko Ćurdo, Kruno Šarić, Ivan Katić, Iva Demiković - nosioci manjih uloga bespriječno odigranih.

*Želimir Ciglar, "Večernji list",
10. listopada 1999.*

Bakarićeva drama nasljeđuje eliptičnost izraza narodne pjesme te minimalizam riječi kojima se likovi služe zahtijeva od glumaca maksimalnu koncentraciju na način njihova izricanja kako bi došlo do izražaja njihovo točno značenje i sve u njima prikrivene emocije. Takvo dramsko pismo ne ostavlja ni redatelju, a ni glumcima, mnogo prostora za poigravanje scenskim uprizorenjem. Dramu nije moguće postaviti drukčije negoli je napisana. Nije joj moguće ništa oduzeti ni dodati jer njezina napetost time biva narušena. Ona mora biti odigrana točno jer svako isklizivanje u patetiku ili preveliku hladnoću zamućuje njezinu pravu poruku i stvarnu potresnost.

Lidija Zozoli, "Vrijeme", 21. listopada 1999.

Dragan Despot doista je s punim uvjerenjem izgovarao rečenice i nosio svoj suzdržani bol povrijeđena muža i ratnika, kojemu sjena smrti ne silazi s lica. Ivan Brkić djelovao je kao fra Lovro "pravo", jedino bi se s nešto zlobe dalo reći da mu od vođe pobunjene raje nije ostalo ni tragova. Iva Marjanović, Mejra, majka Hasanagina, u već pomalo tipskoj kreaciji ženske žrtve u svijetu grubih muškaraca unijela je prijeko potrebnu toplinu. Vrijedi istaknuti raspoloženog Mladena Vulića s pravom mjerom mladenačke kočopernosti i blagost Dušana Goića, kao i uglađenost Zijada Gračića. Opet je užitek bio vidjeti Krunu Šarića, makar mu je dodijeljena uloga glasnika smrti. Lijepa pojava Mirte Zečević (Ljuba - Hasanaginica) ukrala je scenu, inače sjajan rad Zlatka Kauzlarića Atača, kojim ne samo što je uklonjen problem komornosti Bakarićeva ostvarenja na golemoj pozornici HNK nego je pravim razmjerima sudbinska nota drame jače podcrtana. Zli bubnjari kojima je ritam podario Igor Savin u tom su pogledu također dali svoje, a jedino mi posvemašnjom zagonetkom ostaju kostimi Mirjane Zagorec.

*Ivan Jindra, "Hrvatsko slovo",
15. listopada 1999.*